

DOI: <https://doi.org/10.32820/2074-8922-2024-82-230-236>
УДК 378.01.531:172.15(091):316.62(045)

ПАТРІОТИЗМ ЯК ІСТОРИЧНЕ І СОЦІАЛЬНЕ ЯВИЩЕ

© Златіна К. Л., Степанець І. О.

*Комунальний заклад «Харківська гуманітарно-педагогічна академія»
Харківської обласної ради*

Інформація про авторів:

Златіна Катерина Леонідівна: ORCID: 0009-0004-2712-4553; ezlatina2020@gmail.com, методист, Комунальний заклад «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» Харківської обласної ради; пров. Руставелі, 7, м. Харків, 61001, Україна.

Степанець Іван Олексійович: ORCID: 0000-0003-0600-4398; i.o.stepanets28@gmail.com, кандидат педагогічних наук, професор, проректор з наукової та інноваційної діяльності, Комунальний заклад «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» Харківської обласної ради; пров. Руставелі, 7, м. Харків, 61001, Україна.

У статті коротко схарактеризовано генезу виникнення українського патріотизму як історичного і соціального явища, пов'язану з життям і боротьбою українців за свою незалежність.

На підставі результатів аналізу наукової теорії показано основні трансформації поняття «патріотизм», починаючи з античних часів.

Представлено структуру патріотизму через комплекс характеристик відношень особистості до себе, своєї Батьківщини, співгромадян, національних цінностей.

Проаналізовано співвідношення патріотизму та націоналізму як проблеми, що викликає дискусії в українському соціумі.

Розглянуто сучасний зміст і контекст формування національного патріотизму, узаємозв'язок і взаємообумовленість державного (суспільного) і особистого патріотизму громадянина України.

Спираючись на положення наукової теорії, власний досвід і результати опитування, здійснено спробу аналізу проблеми сучасного дієвого патріотизму громадян, визначення сутності феномену «патріотизм» і його виявлення у повсякденному житті нинішніми українцями.

Вивчення змісту низки наукових праць із проблеми формування і розвитку громадянина-патріота України на основі патріотично-формуального підходу дало можливість виокремити головні засоби виховання патріотизму здобувачів освіти: організація життєдіяльності та відносин вихованців.

Узагальнивши результати наукових досліджень, зокрема дослідників Комунального закладу «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» Харківської обласної ради (Г. Пономарьова, М. Роганова, С. Рябокін), зроблено висновок, що патріотичне виховання в умовах, зокрема педагогічного ЗВО, передбачає залучення здобувачів вищої освіти до спеціально організованого освітнього середовища, у якому формування патріотичних цінностей здійснюється комплексно у цілісному освітньому процесі й поза його межами, як наскрізна ідея.

Теоретичні напрацювання та практичний досвід дали можливість представити структурно-функціональну модель системи патріотичного виховання здобувачів освіти у педагогічному закладі вищої освіти.

Ключові слова: патріотизм, трансформація, виховання, державний і особистий патріотизм, засоби виховання, патріотичні цінності, структурно-функціональна модель системи патріотичного виховання здобувачів освіти у педагогічному ЗВО.

K. Zlatina, I. Stepanets "Patriotism as a Historical and Social Phenomenon".

The article briefly describes the genesis of Ukrainian patriotism as a historical and social phenomenon associated with the life and struggle of Ukrainians for their independence.

Based on the results of the analysis of scientific theory, the author shows the main transformations of the concept of "patriotism" since ancient times.

The article presents the structure of patriotism through a set of characteristics of an individual's attitudes towards himself, his homeland, fellow citizens, and national values.

The correlation between patriotism and nationalism is analysed as a problem that causes debate in Ukrainian society.

The article considers the modern content and context of formation of national patriotism, interconnection and interdependence of the national (public) and personal patriotism of a citizen of Ukraine.

Based on the provisions of scientific theory, the author's own experience and the results of a survey, an attempt is made to analyse the problem of modern effective patriotism of citizens, to define the essence of the phenomenon of "patriotism" and to manifest it in everyday life of modern Ukrainians.

The study of the content of a number of papers on the problem of formation and development of a citizen-patriot of Ukraine on the basis of a patriotic approach made it possible to identify the main means of educating students' patriotism, organisation of life and relationships of students.

Summarising the results of scientific studies, in particular those of the researchers of the Municipal Establishment "Kharkiv Humanitarian-Pedagogical Academy" of the Kharkiv Regional Council (H. Ponomarova, M. Rohanova, S. Riabokin), the author concludes that patriotic education in the context of a pedagogical HEI, in particular, involves the involvement of higher education students in a specially organised educational environment, in which the formation of patriotic values is carried out comprehensively in a holistic educational process and beyond as a cross-cutting idea.

Theoretical research and practical experience have made it possible to present a structural and functional model of the system of patriotic education of students in a pedagogical higher education institution.

Keywords: patriotism, transformation, education, national and personal patriotism, means of education, patriotic values, structural and functional model of the system of patriotic education of students in a pedagogical HEI.

Актуальність теми. Метою національно-патріотичного виховання, як складової виховання моральної, духовної особистості, є формування свідомого патріота України, здатного виявляти національну гідність, знаючого свою історію і цінності; готового самовіддано відстоювати свої громадянські права, інтереси і прагнення до життя і праці у вільній незалежній державі.

У період війни патріотизм дійсно став значущим інтернаціональним, за духом і сенсом, явищем. Дієвий патріотизм українців знайшов розвиток на світовому рівні, продовжуючи черпати свою силу в національній історії, культурі, філософії на теренах української землі.

Історія виникнення українського патріотизму тісно пов'язана з життям і боротьбою українців за свою незалежність. Головна ідея нашого національного патріотизму органічно втілена в кольорах українського прапора, у національних традиціях, українській пісні, незворотності шляху до незалежності й свободи.

Сучасні реалії спонукають учених і філософів, педагогів і психологів, письменників і поетів, художників і композиторів, політичних і громадських діячів шукати коріння виникнення та розвитку цього свідомоформувального феномену української нації.

Генезу, сутність, формування означеного феномену розглядали й продовжують досліджувати такі вітчизняні вчені як І. Бех, Н. Бондаренко, Н. Волошина, О. Дзюбань, І. Дудка, О. Александрова, О. Жаровська,

О. Лучанінова, І. Патриляк, М. Сметанський, О. Тищенко та інші.

Метою дослідження є розгляд генези феномену патріотизму та аналіз його сучасного стану і розвитку в нових соціокультурних умовах освітнього середовища ЗВО.

Узагальнивши результати наукових напрацювань зазначених вище дослідників, можемо назвати основні трансформації поняття «патріотизм», починаючи з античних часів:

1. Полісний патріотизм, що виник в античних державах (V-IX ст. до н. е.), формування якого дослідники пов'язують із існуванням античних полісів, древньогрецьких міст, що разом із прилеглими сільськогосподарськими територіями утворювали окремі держави (афінський і спартанський типи полісів). Пізніше під впливом трансформаційних змін у світовому соціальному середовищі, зокрема в результаті утворення низки імперій, патріотизм набув імперського характеру (VIII ст. до н. е. – V ст. н. е.) (римська імперія) та в періоди існування інших імперій.

В епоху Середньовіччя зародився релігійний патріотизм, що ґрунтувався на панівній релігійній ідеології (V – XIV ст.).

В епоху Відродження, що ознаменувала «затухання» духовної диктатури та абсолютності релігійної ідеології, спостерігаємо перші, але потужні, спроби об'єднання релігійної ідеології із загальнолюдськими цінностями на новому раціональному ідеологічному рівні (XIV – XVII ст.).

Події Великої французької революції спричинили перегляд ролі людини в житті держави та її місця в системі відносин із державними інституціями. Патріотизм французів отримав нове джерело, яке вони відкрили у боротьбі за свої права й увагу з боку держави, і спонукав філософів Європи, зокрема німецьких, говорити про появу державного патріотизму (XVIII – XXI ст.).

Визначені нами історичні періоди державного патріотизму потребують деяких коментарів. На наш погляд, залишаючись державним, патріотизм XXI століття під впливом політичних і соціокультурних процесів також переживає певні трансформаційні зміни. Сучасні дослідники різних країн, зокрема українські (Є. Акимович, Т. Біленко, Н. Волошина, О. Духовна-Кравченко, О. Сухомлинська та інші), розглядаючи патріотизм як явище духовного життя, називають його багатоаспектним явищем, пов'язаним із національним менталітетом, соціокультурними особливостями різних народів і конкретної людини [1, 2, 3, 4, 7].

Сучасний український патріотизм став невід'ємною складовою духовного життя українського народу, однією з його духовних цінностей. Набуваючи значимості і ваги саме у періоди національно-визвольних змагань, формування національної ідентичності українців, він незмінно набував і національних особливостей властивих національній державі. Таким чином, можна говорити про взаємозв'язок і взаємообумовленість державного (суспільного) та особистого патріотизму громадянина України.

Вважаємо за доцільне торкнутися питання співвідношення патріотизму і націоналізму, проблеми, що викликає як гарячі дискусії фахівців з історії, філософії, соціології так і звичайних громадян України. Частина громадян України вважає ці поняття ідентичними, оскільки, на їх переконання, національна ідея складає основу патріотизму. Таку думку ми виокремили із чисельних виступів та інтерв'ю на українському телебаченні, публікацій у друкованих засобах масової інформації тощо. Інші ж висловлюють дещо іншу думку, вважаючи, що ці поняття можна і слід вважати ідентичними лише за умови сформованості у країні політичної нації. Очевидно, що якщо існує політична нація, то існує тоді і територіальний патріотизм, оскільки є

ідентифікація з політичною нацією, відповідно, є ідентифікація з усією країною. Ці висновки підтверджує, зокрема, О. Кіндратець [5].

Інша ситуація складається тоді, коли політична нація не сформована, або її формування ще не закінчилося, а, разом з тим, існує етнічний чи культурний націоналізм. У цьому випадку в багатонаціональній країні, якою є й Україна, слід максимально консолідувати всі національності (національні групи) у їх відчутті приналежності і любові до спільної країни.

Існування означеної проблеми актуалізують і максимально посилюють завдання патріотичного виховання усіх громадян України, але особливо політичної соціалізації молоді, як носіїв національного патріотизму.

Національний патріотизм у його оновленому сутнісному розумінні можна і необхідно розглядати як один із консолідованих чинників нації, розвитку української державності. Однак, патріотизм не народжується сам собою, не передається генетично, а, отже, має формуватися безпосередньо суспільством у його носіїв.

Носіями патріотизму (патріотичної свідомості, патріотичних почуттів) є різні суб'єкти. Це – держави, суспільні групи різних рівнів (організації, спілки, партії), соціальні утворення за місцем проживання, професійною приналежністю тощо, але очевидно, що першонасієм патріотичної свідомості, почуттів і поведінки в цих суб'єктах є особистість.

Та чи кожна особистість є активним патріотом, громадянськість і патріотизм якої робить її суб'єктом патріотичної діяльності?

Результати аналізу та узагальнення наукової теорії і власного досвіду виховної роботи дозволив нам визначити структуру патріотизму як соціокультурного і морально-духовного феномену.

Ми вважаємо, що структуру даного поняття можна представити через комплекс характеристик відношень особистості до себе, своєї Батьківщини, співгромадян, національних цінностей.

Отже, патріотизм – це відношення:

– до себе, як громадянина і патріота: національна гідність; громадянська самосвідомість; честь; самовідданість; самоповага; чесність; відповідальність; доброта; чуйність;

– до своєї Батьківщини: громадянська відповідальність і жертвність; готовність захистити свою країну; відданість і вірність; повага до історії, культури, законів держави; бажання примножувати здобутки і працювати на розвиток рідної країни; активність і працьовитість; гордість за свій народ;

– до співгромадян: терпимість; справедливість; повага і любов; милосердя; готовність прийти на допомогу; відповідальність перед співгромадянами; безкорисливість;

– до національних цінностей: повага і любов до історії, культури, традицій свого народу; плекання мови, звичаїв; бережливе ставлення до національних багатств; повага до державної символіки; сприяння розвитку духовності українців; готовність зберегти і передати майбутньому поколінню відчуття і прагнення до національної ідентичності.

Окремою, значимою для нинішнього українського суспільства, є проблема дієвого патріотизму, що, у результаті трансформації політичної та соціальної суб'єктності, не завжди виявляється в окремих особистостях. Змушені констатувати, що в певній частині громадян зникла, чи так і не сформувалась, здатність ставити перед собою дійсно суспільно значущі цілі, приймати обумовлені патріотичними здобутками і національною свідомістю рішення, й докладати всіх зусиль для їх реалізації.

Разом із тим, свідомість патріота, на наше переконання, не слід і не можна розглядати як сукупність окремих духовно-моральних ідей, почуттів, рис, якостей тощо. Патріотизм виявляється у цінності і єдності духовності й громадянськості особистості та її соціальної активності, у суб'єкт – суб'єктних відносинах між окремими індивідами, що мають чітку спрямованість на один спільний об'єкт – Батьківщину.

2023 року нами було проведено соціальне опитування здобувачів освіти 2-4-х курсів Комунального закладу «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» Харківської обласної ради (112 осіб) що передбачало низку запитань, що стосувалися розуміння сучасності феномену «патріотизм» і його виявлення у повсякденному житті. На запитання «Що таке справжній патріотизм?» студентство відповіло так: готовність захищати Батьківщину всіма можливими засобами (69%); самовіддана праця для забезпечення її процвітання (54%); любов до

рідної землі і вдячність тим, хто про неї піклується і її захищає (51%); любов і повага до своїх рідних і близьких, співгромадян (32%). На погляди здобувачів, очевидно, значно вплинула нинішня війна, і більшість із них патріотизм сьогодні пов'язують із боротьбою за свободу й незалежність України.

На запитання «У чому виявляється чи має реалізуватися сьогодні Ваш патріотизм?» здобувачі освіти відповіли: у волонтерській роботі, допомозі ЗСУ, тим, хто постраждав від війни (65%); у старанному і відповідальному навчанні (57%); у кваліфікованій і самовідданій праці по відбудові країни на робочому місці, службі в територіальній обороні, матеріальній і фінансовій допомозі ЗСУ (47%).

Показово, що студенти сприймають патріотизм на основі діяльнісного підходу, як конкретні справи та вчинки, що повністю узгоджується з метою і завданнями виховної роботи зі студентською молоддю.

Дослідження також мало на меті виявлення об'єкту гордості за свою країну, як основи особистісного патріотизму здобувачів освіти.

88,4% опитаних вважають, що найголовнішим об'єктом, що породжує патріотичні почуття, є рідний дім, родина; для 69% об'єктом, що впливає на їх патріотизм є село, місто, земля, де вони проживають; 54% респондентів пов'язують свій патріотизм з історією своєї країни, своїм громадянством.

Усього можна було назвати 2-3 позиції у визначенні власного об'єкта патріотизму.

Цікаво, що з усіх опитаних 84,3% останнім часом вважають себе патріотами, тоді як до військової агресії таких було 77,6%.

Узагальнення змісту наукових напрацювань учених України та власного досвіду патріотичного виховання студентської молоді переконують, що формування системи патріотичного виховання студентів у сучасному ЗВО відбувається через переосмислення сутності національного патріотизму та цілеспрямовану реалізацію низки принципів патріотично-формуального підходу у вихованні. У нашій роботі дотримуємося того, що патріотичні риси та якості особистості ефективно формуються під впливом тих відносин, у які вона вступає в процесі власної життєдіяльності. І тут ми

погоджуємося з О. Кривонос [6], що головним засобом виховання є організація життєдіяльності та відносин вихованців.

Зауважимо, що збоку держави й окремих закладів вищої освіти була запроваджена досить цілісна система патріотичного виховання, кінцевим результатом реалізації якої було формування і розвиток соціально-значимих цінностей вихованців, зокрема: громадянськості та патріотизму. Система охоплювала освітній процес; індивідуальну, групову і масову патріотичну роботу у закладі вищої освіти; співпрацю з найрізноманітнішими організаціями і закладами, органи місцевого самоврядування. На наш погляд дієвими формами роботи були музейна діяльність, шефство, зустрічі з видатними українцями, догляд за історичними пам'ятками, природними рекреаціями тощо.

Однак трагічні події 2014 року дали могутній поштовх розвитку дієвого патріотизму, особливо серед молодих людей, інтелігенції, військових. Патріотизм все більше ставав необхідністю для держави і потребою для особистості.

Слід наголосити, що дуже вчасною і дієвою стала розроблена на державному рівні Стратегія національно-патріотичного виховання дітей та молоді на 2016-2020 роки. Її значимість була особливо помітною на тлі проявів часто негативного впливу засобів масової інформації, демонстрації псевдокультурних цінностей, булінгу, політичних та військових подій в окремих регіонах країни. Часом здавалося, що патріотизм українців ніяк не виявляється у повсякденному житті, але наростання боротьби українського народу за свою незалежність, цілеспрямований розвиток освітньо-культурного середовища, посилення виховного впливу соціальних інститутів викликав до життя справжній патріотизм українських громадян.

Патріотичне виховання, таким чином, передбачає залучення здобувачів вищої освіти до спеціально організованих соціальних обставин і відносин для засвоєння соціального досвіду й формування здатності його перетворення у власну соціалізацію як патріотично налаштованого громадянина. При цьому виховання патріотичних цінностей реалізується комплексно, у цілісному освітньому процесі і поза його межами як наскрізна ідея.

Про це також зазначають В. Баранівський, О. Бартків, І. Бех, О. Дубасенюк, Н. Лізнєва, Л. Мафтин, О. Онопрієнко, Т. Осипова, І. Патриляк, О. Тищенко, Г. Шевченко.

Ураховуючи складність, багатоаспектність і динамічність виховного процесу у ЗВО та спираючись на результати узагальнення наукової теорії і досвіду, ми здійснили спробу за допомогою методу моделювання продемонструвати структурно-функціональну модель системи патріотичного виховання у педагогічному ЗВО та основні етапи методики патріотичного виховання.

Методика патріотичного виховання:

- з'ясування потенційних можливостей освітніх компонентів соціально-гуманітарного та професійного циклу для патріотичного виховання здобувачів вищої освіти;

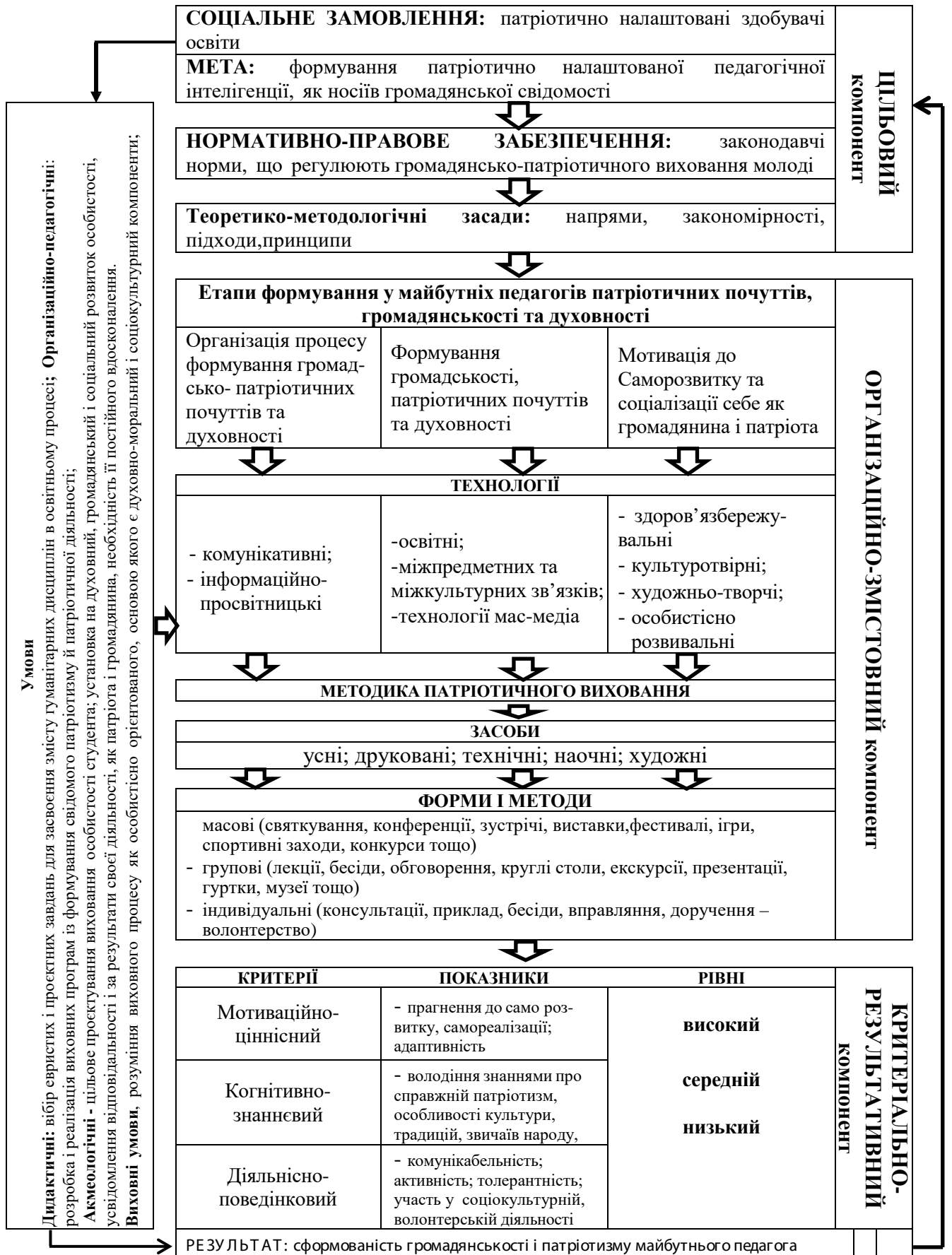
- формування мотивації до саморозвитку та самовдосконалення своїх патріотичних якостей;

- удосконалення змісту та методичного забезпечення його реалізації в освітньому процесі щодо цільової спрямованості на формування патріотичних почуттів і патріотичної поведінки;

організація процесу патріотичної діяльності у позааудиторній роботі, сприяння вияву патріотичних почуттів і свідомості у діях і вчинках здобувачів освіти як соціально активних громадян-патріотів. Пропонована модель є варіативною, але чітко орієнтованою на конкретну мету – виховання патріотично налаштованих, соціально зорієнтованих педагогів, що зумовлює їх активну громадянську позицію у ставленні до себе, Батьківщини, інших громадян, свого обов'язку по захисту вільної, самостійної, незалежної України.

Отже, справжній національний патріотизм – це наріжний камінь відродження і збереження духовних і громадянських цінностей українського народу, інтегративна основа для усього національного, що ґрунтується на любові і повазі до Батьківщини, людей, культури та історії України.

Патріотизм необхідно формувати як особистісну і громадянську якість кожного українця, залучаючи найрізноманітніші соціальні інституції, засоби, а, головне, цілеспрямовано формуючи свідому, освічену, духовну, моральну особистість.

Мал. 1. Структурно-функціональна модель системи патріотичного виховання здобувачів освіти у педагогічному ЗВО

Список використаних джерел:

1. Акимович Є. О. Філософія тотальності : монографія / Є. О. Акимович. – Одеса : Прес-куп'єр, 2012. - 178 с.
2. Біленко Т. І. Феномен слова в духовному житті українського суспільства: соціально-філософський аналіз : автореф. дис. ... д-ра філос. наук : 09.00.03 / Т. І. Біленко. - Львів, 2005. - 44 с.
3. Волошина Н. М. Соціально-філософський вимір патріотизму сучасного українського суспільства : автореф. дис. ... канд. філос. наук : 09.00.03 / Н. М. Волошина. - Київ, 2010. - 22 с.
4. Духовна-Кравченко О. С. Взаємозв'язок патріотизму та національної ідеї у становленні сучасної держави : автореф. дис. ... канд. філос. наук : 09.00.03 / О. С. Духовна-Кравченко. - Київ, 2012. - 18 с.
5. Кіндратець О. Особливості формування почуття патріотизму в Україні / О. Кіндратець // Політичний менеджмент. – 2011. - № 3. - С. 61-70.
6. Кривонос О. Б. Організація соціально-педагогічної адаптації студентів / О. Б. Кривонос // Педагогічні науки : теорія, історія, інноваційні технології. - 2017. - № 7/71. - С. 69-799. Doi : 10.24139/5993/2017.07/069-079.
7. Сухомлинська О. В. Патріотизм як цінність: погляд на історію і сьогодення / О. В. Сухомлинська // Шлях освіти. - 2010. - № 2. - С. 10-14.

References:

1. Akymovych, YeO 2012, *Filosofiiia totalnosti* [The philosophy of totality], Pres-kup'ier, Odesa.
2. Bilenko, TI 2005, 'Fenomen slova v dukhovnomu zhytti ukrainського suspilstva: sotsialno-filosofskyi analiz' [The phenomenon of the word in the spiritual life of Ukrainian society: a socio-philosophical analysis], Doct. filos. nauk abstract, Lviv.
3. Voloshyna, NM 2020, 'Sotsialno-filosofskyi vymir patriotyizmu suchasnoho Ukrainського suspilstva' [Social and philosophical dimension of patriotism of modern Ukrainian society], kand. filos. nauk abstract, Kyiv, 22 p.
4. Dukhovna-Kravchenko, OS 2012, 'Vzaïemozv'iazok patriotyizmu ta natsionalnoi idei u stanovlenni suchasnoi derzhavy' [Interrelation of patriotism and national idea in the formation of the modern state], kand. filos. nauk abstract, Kyiv.
5. Kindratets, O 2011, 'Osoblyvosti formuvannia pochuttia patriotyizmu v Ukraini' [Peculiarities of the formation of a sense of patriotism in Ukraine], *Politychnyi menedzhment*, no 3, Pp. 61-70.
6. Kryvonos, OB 2017, 'Orhanizatsiia sotsialno-pedahohichnoi adaptatsii studentiv' [Organisation of social and pedagogical adaptation of students], *Pedahohichni nauky: teoriia, istoriia, innovatsiini tekhnolohii*, no 7/71. Pp. 69-799. Doi : 10.24139/5993/2017.07/069-079.
7. Sukhomlynska, OV 2010, 'Patriotyizm yak tsinnist: pohliad na istoriiu i sohodennia' [Patriotism as a value: a look at history and the present], *Shliakh osvity*, no 2. Pp. 10-14.

Стаття надійшла до редакції 20.03.2024 р.